

Роздільнянської МТС М.С.Хижняк 25 червня писав: "Разом із мільйонами патріотів країни перемігшого соціалізму я також замінив свій верстат на бойову зброю. Виїжджаючи в ряди героїчної Червоної армії, я виправдаю її бойові традиції й у жорстоких боях самовіддано буду бити ворога як боєць, як комуніст, як патріот. І я упевнений, що німецький фашизм буде знищений. Варварам середньовіччя не буде порятунку". Аналогічні повідомлення друкувалися по всій республіці.

У Бахмацькій газеті "Прапор Комуни" 25 червня опубліковано заяву Івана Стрельцова, у якій читаємо: "Вважаю своїм обов'язком і честю комуніста піти добровільно в ряди Червоної армії на фронт. Зобов'язуюся з честю радянського громадянина захищати свою Батьківщину, не шкодуючи сил і самого життя для повного розгрому негідних фашистських агресорів. Прошу задовольнити моє прохання. Іван Стрельцов, м. Бахмач, 23.06.1941 р.". Зрозуміло, іншої заяви газета тоді не опублікувала б.

До великого гарного будинку Харцизької середньої школи, яка стала призовним пунктом, одна за другою під'їжджають машини. Це прибували мобілізовані колгоспники, гірняки, залізничники, електрики, металурги. У всіх зосереджені і серйозні обличчя. Вони намагаються скоріше оформити необхідні документи і бути зарахованими до лав захисників.

Проходила наспіх мобілізація у Києві, де в Червону армію було мобілізовано 200 тисяч осіб. З тих, хто перебував на партійному обліку в місті до початку воєнного часу (37057), отримали повістку 16333 чоловік, а в області до лав Червоної армії пішло 30 тисяч членів партії. Особливо багато письмових і усних заяв із проханням добровільно послати на фронт надійшло у військові комісаріати [17].

Однак далеко не всі бажаючі зараховувалися в діючу армію. Для цього були різні причини і мотиви, зокрема стан здоров'я, вік, враховувалися інтереси виробництва, особливо такого, що давало воєнну продукцію. У зв'язку з переведенням підприємств на воєнне становище та деякими іншими факторами виникла гостра потреба в спеціалістах, кадрових робітниках.

Про недоліки, трагічні сторінки процесу мобілізації в армію мало йдеться в опублікованих документах, частина документів ще перебуває в спецховищах, чекаючи істориків та дослідників.

Джерела та література

1. Балашов Б.И., Климов А.А. Константиновский завод стеклоизделий.
2. Очерки. – Донецк: Донбасс, 1974.
3. Большевик (Чернигов), 1941, 29 июня.
4. Большевик Запорожья, 1941, 12 июля.
5. Большевик Южный, 1941, 17 августа.
6. Бабурин С.Ф., Бузницкая В.М., Калинкина Л.Д. и др. Флагман горного машиностроительного. Очерки истории Харьковского ордена Ленина машиностроительного завода "Свет шахтаря". – Харьков: Прапор, 1976.
7. Батарина А., Бирик Г., Митяев В. Ветеран индустрии: Очерк истории Нижнеднепровского ордена Октябрьской революции трубопрокатного завода им. Карла Либкнехта. – Днепропетровск: Промінь, 1978.
8. Державний архів Київської області, ф. П.3297, оп.1-2 а, арк. 87-88.
9. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Збірник документів та матеріалів. – К.: Наукова думка, 1969.
10. Замлинський В.О. З вірою в перемогу. – К.: Вища школа, 1976.
11. Заспенко Я.П., Чайковский Ф.Г., Яценко Н.Г. В строю ветеранов. Краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода имени Коминтерна. – Днепропетровск: Промінь, 1977.
12. История родного завода: очерки прошлого и настоящего ордена Ленина Днепропетровского трубопрокатного завода им.Ленина. – Дніпропетровськ: Промінь, 1957.
13. Маленко С. Ю., Пантелеев М.І., Яшин М.Ф. Нариси історії Конотопського заводу "Червоний металіст". – Харків: Прапор, 1966.
14. Сталинец (Буденновка), 1941, 26 июня.
15. Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов в 3-х томах. Т.1.– Одесса: Обл. кн. изд-во, 1947.
16. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1943 гг.). Сборник документов и материалов. – Харьков: Прапор, 1965.
17. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Сборник документов и материалов. – Симферополь: Таврия, 1975.
18. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 22, спр. 269.
19. Там же. Ф. 1, оп. 46, спр.4.
20. Черниговщина в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1978, с. 21.
21. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945. Збірник документів та матеріалів. – К.: Наукова думка, 1977.
22. Вінничина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945). Збірник документів та матеріалів. – Одеса: Маяк, 1971.

УДК 94 (47+57) "1941/1944"

Ю. Карповець

ГОЛОД, ХВОРОБИ І СМЕРТНІСТЬ ДИТЯЧОГО НАСЕЛЕННЯ В РОКИ БЛОКАДИ ЛЕНІНГРАДУ ТА ЗАХОДИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ВТРАТ

У статті проаналізовано проблему соціальних аспектів життя блокадного Ленінграду періоду Другої світової війни, висвітлено питання становища дитячого населення. Наведено інформацію про голод, методи його подолання; хвороби і смертність дитячого населення, профілактику захворювань. Для більш детальної і об'єктивної спроби висвітлення подій блокади Ленінграду використано спогади її очевидців.

Ключові слова: блокада, блокадний Ленінград, продовольча криза, евакуація дітей, медичні служби, голод, поширені захворювання, смертність дітей.

The article analyzes the problem of social aspects of life in blockade Leningrad during the World War II. The question of children's population situation is covered. The information about hunger, methods of its overcoming, diseases, mortality among infants and prevention of diseases is discussed. The memories of blockade Leningrad witnesses were used for more detailed and objective attempt.

Key words: blockade, blockade Leningrad, grocery crisis, evacuation of children, medical services, hunger, spreaded diseases, mortality of children.

Голод і триста років тому, і нині – такий самий. І муки ті ж, і відчуття. Але до голоду блокади було особливе відношення – це був ворог, засланий фашизмом, це був супротивник, що заважав працювати, воювати. Він був страшнішим за саму війну...

Про німецько-фашистський варіант використання «зброї» – голоду Жозуа де Кастро писав: «План організованого голода, здійснюваний третьою імперією, мав солідну наукову базу і совершенно определенные цели. Это было мощное оружие

войны, обладавшее большой разрушительной силой, которую нужно было использовать в самых широких масштабах и с максимальной эффективностью. Именно так и поступали немцы, отбросив всякую сентиментальность» [1, с. 26].

В планах А. Гітлера було зруйнувати всі промислові підприємства м. Ленінград. 17 вересня 1941 р. артобстріл тривав 18 годин 33 хвилини; вогонь по місту вівся з далекобійної зброї 240-міліметрового калібру. Авіацією і артилерією ворога з ладу було виведено 840 промислових підприємств. Було зруйновано або пошкоджено близько 5 млн м² житлової площі (постраждав майже кожен житловий будинок), 500 шкіл, 170 лікувальних закладів [21, с. 54].

Вкрай важкими були умови для жителів міста. Запаси продовольства були обмежені: за даними на 12 вересня 1941 р., хліба, крупи і м'яса могло вистачити на 30-35 днів, жирів на 45 днів, цукру на 60 днів [10, с. 56].

Приблизно п'яту частину населення, яке опинилося в блокадному полоні, складали діти. Щоправда, в радянській історії зазвичай говорилося, що дітей було лише 400 000, але це не відповідало дійсності. За архівними даними, 6 вересня 1942 р., тобто всього за два дні до початку блокади, було видано 459 200 дитячих продуктових карток [2, с. 120].

Проблема була в тому, що картки видавалися тільки дітям не старше одинадцяти років. Досі ніхто не може пояснити, чому ж підлітки, чий організм вимагав посиленого харчування, раптом теж були зараховані до дорослих, точніше – до утриманців (без паспорта почали приймати на роботу лише в 1942 р.), а значить, повинні були померти від голоду одними з перших.

Введені за картовою системою норми продовольства стали швидко знижуватися. 1 жовтня 1941 р. хлібний пайок для утриманців і дітей було зменшено – до 200 г. Картки на інші продукти майже не отоварювалися. Хліб став практично єдиною їжею. З 20 листопада по 25 грудня 1941 р. (п'яте зниження) діти та утриманці стали отримувати по 125 г. При цьому «блокадний» хліб складався на 2/3 з домішок (в нього додавали целюлозу), був сирий [8, с. 123]. 125-грамовий або 250-грамовий шматок був зовсім маленьким і малопоживним. За цим шматочком потрібно було відстояти багатогодинну чергу на морозі, яку займали ще затемна. Бували дні, коли бомбардування зривали роботу хлібозаводів, булочні так і не відкривалися, і матері поверталися додому з порожніми руками, де їх чекали голодні діти. У такі дні люди не їли нічого. В якості харчових заміників використовувалися целюлоза, бавовняна і льняна макуха, технічний альбумін; було налагоджено виробництво харчових дріжджів з деревини, вітаміну С – з лапок хвої. Варили і їли деревний клей.

Повномасштабний голод охопив Ленінград зимою 1941-1942 рр. 9 листопада 1941 р. міськом партії приймає на розгляд рішення «О продаже хлеба из пшеничной муки только по детским карточкам». 20 листопада 1941 р. була встановлена сама низька норма на видачу хліба. Про норми зменшення хліба О. Берггольд писала: «Сто двадцать пять блокадных грамм с огнем и кровью пополам» [7, с. 121].

Хліб був чорного кольору, мав високу вологість (68%), трав'янисто-гіркий смак. Крім того, на дитячу картку видавали в місяць крупи і макарони – 1200 г., жирів – 500 г., м'яса (чи риби) – 400 г., цукру – 1200 г. [6, с. 89].

Якщо за робочими, службовими і картками утриманців в листопаді 1941 р. – січні 1942 р. видача продуктів через їх відсутність не проводилася, то «отоварювання» за дитячими картками було безперервним. 25 грудня 1941 р. діти отримували 200 г. хліба, 24 січня 1942 р. – 250 г., 11 лютого – 300 г. Дитяча картка в 1942 р. забезпечувала 684 Ккал (з 12 років картка утриманців становила 466 Ккал). Для отримання харчування всі діти закріплювалися до молочної кухні при поліклініці. Усі суміші для найменших дітей відпускалися лише кип'яченими. В 1942 р. 23 молочної кухні видавали 24 641 991 порції за рік, за один день – 59 470 порцій [17, с. 204].

Щоб врятувати дітей, батьки почали вигадувати неможливі речі. Розрізали на шматки і варили «суп» зі шкіряних чобіт і туфель. Почалася цинга і дистрофія. Вичерпалися запаси палива. Зупинилися трамваї. У житлові будинки припинилася подача електроенергії.

У секретному «Повідомленні про події в СРСР» від 18 лютого 1942 р. гітлерівці констатували: «Вже в грудні 1941 р. у більшій частині населення Ленінграду, особливо в дітей, спостерігалось набрякання від голоду. Все частіше мешканці падають на вулицях і залишаються лежати мертвими ... Уже наприкінці січня щодня вмирали від голоду і холоду 2-3 тис. чоловік. У великому числі жертвами голоду можуть стати діти, особливо – малюки, для яких не було харчування» [8, с. 145].

Ось як описував події блокади Ленінграду І. Лільнський, який пережив в блокадному Ленінграді довгих 323 дні: «Помню, як мама, когда она еще ходила, положив на стол три кусочка хлеба, резала каждый из них на три части и говорила: «Это – завтрак, это – обед, это – ужин». Кусочки были маленькие, а когда их делили на три части, то становились совсем крошечными. Мама учила меня, что хлеб нельзя откусывать, его надо отщипывать по крошке, класть в рот и не глотать сразу, а сосать. Завтрак, обед и ужин происходили в строго определенное время, ожидание которого, наверное, и составляло смысл всей моей детской жизни. От этой привычки – отщипывать кусочки и класть их в рот, а не откусывать хлеб — я не мог отвыкнуть очень долго» [14, с. 39].

Крім того, як описується в історичній літературі, у той страшний час деякі люди, що мали доступ до харчових продуктів, почали красти. Зберігся лист О. Косигіна (тоді наркома харчової промисловості СРСР), який у січні-липні 1942 р. займався організацією постачання блокадного міста і евакуацією його населення, А. Жданову, першому секретарю Ленінградського міськкому партії, про результати перевірки ремісничого училища № 33 від 16 лютого 1942 р. Учні скаржилися на те, що в їдальні, замість супу, видавалася рідка бурда, котлети важили 35 г., замість передбачених 50 г., цукор крали, а жири протягом чотирьох днів взагалі не відпускалися. О. Косигін особисто перевіряв це училище. Усі факти підтвердилися. Швидкими темпами вдалось позбутись таких негараздів.

Діти, які згодом переселились на Велику землю, в перші дні після евакуації, і маючи доступ до їжі, по-різному описували свій стан.

Г. Курочкіна писала: «В марте 1942 г. – эвакуировалась по Ладоге, на эвакуационном пункте Борисова Грива хорошо накормили пшенной кашей с сардельками. Многим, особенно детям, было плохо от обильной пищи, они мучились животами. Там, под мостом, была страшная картина – сидели замерзшие дети, жутко было смотреть. Почти у всех эвакуированных была дистрофия 1-й степени (местные называли нас – «шкилет») [5, с. 183].

О. Юрченко – житель блокадного міста, зазначав: «Хлебные карточки нельзя было терять. Это значило – жизнь потерять, то есть с голоду умереть. Люди умирали семьями, если теряли хлебные карточки. Поэтому мама всегда говорила: «Береги их пуше глаз! А хлеб дели на три». Я проявляла характер – делила сто граммов хлеба на три части» [5, с. 816].

Загострювали проблеми блокадного міста ще й хвороби, які в роки війни почали видозмінюватися. За час блокади і в результаті 226 авіанальотів і 342 артилерійських обстрілів було втрачено майже 37 тисяч госпітальних ліжок, вбито 136 співробітників лікарень, 791 – поранено і контужено [13, с. 58].

За час блокади кожен житель Ленінграду в середньому втратив 22,7% своєї ваги, а в окремих випадках – 35-40%. Це відбувалося за рахунок майже повного витрачання жиру (до 70-75%), а потім – від втрати ваги м'язів, серця, печінки. Вищий рівень смертності припав на грудень 1941–березень 1942 рр. [21, с. 51].

Стан медицини, лікування хвороб можна простежити і на прикладі долі Тані Савічевої. У 1942 р. Таню Савічеву евакуювали в Горьківську область. У неї була хронічна дизентерія і лікарі вже не могли врятувати дівчинку. Таня померла в 1944 р. Її могила була знайдена зовсім недавно. З великої родини Савічевих в живих залишилися тільки два брати [13, с. 213].

В документах прийомників-розподільників часто траплялись акти з наступним змістом: «Акт №16. Станция Б. Грива, от 23 марта 1942 года. Прибыл мальчик Артемьев Александр Гаврилович, рождения 1928 года в Ленинграде. Отец Гавриил, умер. Мать, Христина Федоровна, умерла в марте 1942 г. Документов при себе не имеет, денег 30 рублей. Внешний вид: истощен, имеется на руках и теле чесотка. Одет в коричневое пальто» [15, с. 76].

Не менш важливу роль відігравали і методи лікування хвороб. Якщо говорити про лікування аліментарної дистрофії, то тут важливе значення мали білкові і вітамінні препарати. Повноцінним білком був козеїн – основний білковий компонент молока і молочних продуктів, альбумін. Люди почали використовувати залишки горілого цукру із Бадаївських складів. Це були шматки «солодкої землі». Вчений О. Беззубов – житель блокадного міста, винайшов спосіб переробки цієї землі для подальшого використання на кондитерських фабриках [23].

Згідно даних міського статуправління, народжуваність в Ленінграді становила в 1941 р. – 67 899 дітей, 1942 р. – 12 659 дітей, 1943 р. – 7 775 дітей; смертність в 1941 р. – 114 872 (від порушення харчування 19 984), 1943 р. – 21 493 (від порушення харчування 3239 людей), середньодобове число померлих в 1941 р. – 318 людей, в 1942 р. – 1406, в 1943 р. – 60 людей [10, с. 33].

В червні 1942 р. при Миськздороввідділі почала функціонувати Рада дитячого харчування (голови: професори Юлія Аронівна Менделєва і Олександр Федорович Тур). 19 січня 1942 р. було відкрито 30 столових для 30 000 школярів 8-12 років. З травня 1942 р. в школах було введено 3-разове харчування дітей. З листопада 1942 р. стали функціонувати столові лікувального харчування для 15 000 дітей дошкільного, шкільного віку. Всі дитячі садочки зимою 1941-1942 рр. були переведені на цілодобове обслуговування дітей. Кількість дітей, яких залишали матері на добу в дитячих садочках, становила 70 % [5, с. 56].

Ленінградський педіатричний медичний інститут взяв на себе розробку режиму харчування дітей, введення нових страв із різноманітних заміників, які раніше не використовувалися в дитячому харчуванні (з сої, оліфи, суп із дріжджів та ін.). При інституті діяла молочно-харчова станція з такими відділеннями: відділ харчування (відділ прикорму, головна кухня), молочна станція, вітамінний відділ. В роки війни молочно-харчова станція Ленінградського педіатричного медичного університету виготовила 487 132 порції різного виду продукції. Суміш № 3 під час війни готувалась в кількості 1500 л/добу. (в мирний час – 90-100 л.), каші – до 500 л/добу (у мирний час –30-40 л.) [16, с. 45].

23 жовтня 1942 р. при Ленінградському педіатричному медичному інституті була організована молочна ферма із трьох породистих корів. До кінця року вони дали 870 л. молока, а в наступному році – 12 000 л. В 1943 р. ферма отримала поповнення із 7 корів.

Протиепідемічна робота передбачала організацію правильного режиму в бомбосховищах, складення списку дітей, які бувають в бомбосховищах і час їх перебування, безперервний нагляд за проведенням щеплень дитячому населенню (вперше були зроблені щеплення проти черевного тифу всім дітям дошкільного віку), контроль за дотриманням санітарного режиму в дитячих закладах, організація в кожному районі коклюшних груп і введення дітям людської сироватки в перший день контакту з іншими дітьми. О. Тур писав: «Борьба за детскую жизнь и здоровье – наша обязанность, это наш долг, долг всех советских людей тыла перед Родиной и перед теми, которые, оставив на наше попечение своих детей, сами ушли с оружием в руках защищать страну и все культурное человечество от озверелых орд. Каждая спасенная детская жизнь, каждое предупрежденное заболевание ребенка – это наш крупный и прекрасный вклад в дело обороны страны» [11, с. 34].

В 1942 р. в блокованому фашистами Ленінграді вийшла тиражем 8000 екземплярів книга О. Тура «Короткий терапевтичний довідник дитячого лікаря», яка містила рекомендації з лікарської етики в цих важких умовах життя.

Кадрами дитячі лікарні блокадного Ленінграду були укомплектовані повністю. За час війни Ленінградським педіатричним медичним інститутом було проведено 7 планових і дострокових випусків, підготовлено 947 лікарів. Частина випускників була направлена в армію, частину залишили працювати в Ленінграді і області, решту направляли в різні райони країни. В лютому 1942 р. Ленінградським педіатричним медичним інститутом були організовані курси підвищення кваліфікації молодих лікарів. В районах міста були проведені лекції з лікування дистрофії, цинги, шлунково-кишкових захворювань.

В період блокади були прийняті принципові організаційні рішення, зокрема, – «Про обслуговування всього дитячого населення – від народження до 16 р. єдиним педіатром» [9, с. 33]. Необхідно було впровадити в життя метод консультативної роботи – профілактичний патронаж із старшими дітьми. Організаційний досвід обслуговування дітей єдиним педіатром доручили провести 16-тій дитячій консультації Свердловського району шляхом приєднання до неї дитячої поліклініки № 21. Методика роботи об'єднаного закладу була розроблена на кафедрі організації охорони здоров'я Ленінградського педіатричного медичного інституту (завідувач – проф. Ю. Менделєва) наприкінці 1942 р. З січня 1943 р. в Ленінградському педіатричному медичному інституті були організовані курси підготовки лікарів по системі єдиного педіатра. До 1944 р. всі 36 поліклінік міста працювали за системою єдиного педіатра. Досвід роботи дитячих поліклінік міста Ленінград по даній системі став доробком та досягненням всієї країни.

В блокадному Ленінграді в зв'язку з необхідністю прийняття оперативних організаційних рішень Ленінградський Миськздороввідділ в 1942 р. ввів посаду головного педіатра міста. Із 1942 по 1952 рр. цю посаду займав проф. О. Тур. Згодом його учні – доц. О. Белова, проф. І. Воронцов, проф. Л. Ерман. Рада Міністрів СРСР ввела посаду головних педіатрів території лише у 1952 р. спеціальним розпорядженням від 28 квітня 1952 р. [24].

Одним з перших відновило в Ленінграді свої засідання Товариство дитячих лікарів, очолюване Ю. Менделєвою, О. Туром. В період війни Товариство дитячих лікарів працювало досить активно, і в 1942 р. було 18 засідань (присутні 1900 осіб), в 1943 р. – 17 засідань (присутніми були 1672 лікарі). Ними розглядалися такі теми: «Лікування аліментарних дистрофій у дітей», «Режим життя і харчування дітей в умовах війни і блокади», «Про розвиток, виживання недоношених дітей і облаштування кімнат для новонароджених дітей» (проф. О. Тур), «Лікування важких дистрофій у дітей», «Характер захворювань дітей в умовах блокади Ленінграду (проф. О. Воловик), «Дистрофічні і інфекційні захворювання» (проф. О. Розенберг), «Про порушення психіки при аліментарній дистрофії» (проф. С. Мнухін), «Вроджені анемії у новонароджених» (проф. О. Антонов), «Роль печінки в патогенезі і клініці колітів у дітей» (проф. Е. Горницька), «Про соєве молоко» (Л. Шапіро), «Хімічний склад та мікрофлора соєвого молока» (М. Садоков), «Особливості туберкульозу у дітей в умовах блокади м. Ленінград» (О. Певзнер) [20, с. 93].

В 1942 р. у двох великих дитячих лікарнях міста (Ленінградському педіатричному медичному інституті і лікарні ім. К. Раухфуса), основним захворюванням була аліментарна дистрофія. У Ленінградському педіатричному медичному інституті аліментарною дистрофією захворіло 45,6 % дітей, у лікарні ім. К. Раухфуса – 32,4 %. У школярів і підлітків частота діагностики аліментарної дистрофії була вищою – 53 % (лікарня ім. К. Раухфуса), оскільки харчовий пайок утриманців, який отримували діти після 12 років, був особливо недостатнім. В той же час О. Тур (1947 р.) зазначав, що в 1942 р. не було нових випадків ревматичної інфекції, гострого апендициту, різко зменшилися захворювання скарлатиною, були поодинокі випадки коклюшу, вітряної віспи, краснухи; тимчасово зникли кір, бронхіальна астма, гострий нефрит (з'явився в 1943 р.), різко зменшилась кількість ангін, гнійних отитів, гнійних менінгітів, гнійних плевритів, стафілодермій, але захворювання дифтерією і дизентерією значно зросли. Статистичні дані містять високі показники захворювань на гострі гепатити, а при туберкульозі у дітей з аліментарною дистрофією відмічено обширне і глибоке ураження всіх органів.

Ось які були спогади О. Тарасова – педіатра, кандидата медичних наук: «В августі 1942 г. в госпитальную клинику поступил истощенный ребенок с гидроцефалией, развивавшейся на протяжении месяца, большим животом, отеками на нижних конечностях. Не было никаких указаний на перенесенные инфекции. Наверное, только О. Тур мог поставить диагноз хронического отравления лебедой, составлявшей основной прикорм ребенка» [3, с. 68].

Підсумки роботи ленінградських педіатрів у роки блокади систематизовані в двох збірниках наукових робіт, які вийшли під редакцією О. Тура «Вопросы педиатрии в годы блокадного Ленинграда» (1944, 1946 рр.), в 125 статтях, направлених в журнал

«Педиатрия». Увесь четвертий номер журналу «Педиатрия» за 1944 р. вміщує роботи лєнінградських пєдіатрів. Редакційна колегія журналу писала: «Пусть этот номер «Педиатрии» останется историческим памятником самоотверженной работе детских врачей Ленинграда на пользу детей того многотрадального периода» [9, с. 54].

Спогади О. Алексєєвої: «Как только я попала в новую палату, то сразу поняла, что там лежат дети блокады. Палата была примерно человек на 100. Кровати были железные и сдвинуты по две. Дети лежали поперек, чтобы больше поместилось. Возраст был от 6 до 8 лет, и у всех один диагноз – цинга. На детей было страшно смотреть, стоило им открыть рот, как сразу лилась кровь, выпадали зубы. Все эти дети были дистрофиками» [12, с. 99].

Дітям також давали напій із хвойного настою, який виготовлявся за спеціальною рецептурою, розробленою групою працівників Науково-дослідницького інституту АН СРСР. Цей напій направляли в лікарні, різного роду дитячі заклади, він попереджував авітаміноз у дітей [23].

Попри всі наведені вище заходи не завжди вдавалось уникнути смертей дітей. Частину виснажених дітей, вивезених із міста, доволі часто також не вдавалось врятувати (приклад Т. Савічевої і ще великої кількості дітей)

Багато дітей помирали від наслідків голоду вже після того, як їх переправили на «Велику землю». Лікарям було дуже важко доглядати і лікувати людей, які пережили голод. Були випадки, коли діти помирали, отримавши велику кількість якісної їжі, яка для виснаженого організму була, по суті, не дозволеною. Разом з тим, жертв могло бути і більше, якби місцева влада областей, де розміщували евакуйованих, не вжила заходів по забезпеченню лєнінградців продовольством і медичною допомогою [19, с. 116].

Як зазначав американський політичний філософ Майкл Уолцер, «...в блокаду загинуло більше мирних жителів, чим в пеклі Гамбурга, Дрездена, Токіо, Хіросіми і Нагасакі разом взятих» [22, с. 567].

Смертність дітей до року по місяцях:

- 1). Липень 1941р. – 1211; серпень – 1792; вересень – 1239; жовтень – 1471; листопад – 2012; грудень – 5959;
- 2). Січень, 1942 р. – 7199; лютий – 5636; березень – 3988; квітень – 2639; травень – 1810; червень – 1079; липень – 722; серпень – 342; вересень – 178; жовтень – 121; листопад – 89, грудень – 79 [18, с. 120].

Смертність серед дітей віком до 14 років була нижчою смертності дорослих. У січні і лютому 1942 р. вона відповідно становила 15 % і 18, 6 % загальної смертності не випадково. Багато дітей вижили перш за все тому, що дорослі у кожній сім'ї рятували в першу чергу дітей. Особливо жінки, які свою мізерну пайку хліба і останні крихти будь-якої їжі віддавали малюкам.

Якщо в довоєнний період в місті в середньому щомісяця помирало до 3500 людей, то за 25 днів грудня 1941р. померло 39073 осіб; за 5 днів (з 20 по 24 грудня) прямо на вулицях міста померли 656 людей. У 1942 р. загальна смертність досягла пікового значення – майже 39 % [1, с. 27].

Лікар Г. Самоварова пригадує: «Съели всех кошек, съели всех собак, какие были. Умирали сначала мужчины, потому что мужчины мускулистые и у них мало жира. У женщин, маленьких даже, жировой подкладки больше. Но и женщины тоже умирали, хотя они все-таки были более стойкими. Люди превращались в каких-то стариков, потому что уничтожался жировой слой, все мышцы были видны и сосуды тоже» [13, с. 48].

На Нюрнберзькому процесі було зафіксовано, що під час блокади загинуло шістьсот шістьдесят тисяч людей, проте не було окремого списку, який би вказував на чисельність дітей, які померли в ці жахливі роки [4, с. 9].

Таким чином, проблема голоду, захворювань, смертності дитячого населення в роки блокади Лєнінграду була дуже гострою. З одного боку, ситуацію ускладнювали дії керівництва блокадного міста, які не завжди були правильними і своєчасними, з іншого – старі методи лікування, оскільки в умовах блокади хвороби набували нових рис і потребували нових методів. Тому, попри всі заходи, до яких вдалась лєнінградська медицина, дитячих смертей не вдалося уникнути.

Джерела та література

1. Адамович А. Блокадная книга / А. Адамович, Д. Гранин. – С-П.: Лениздат, 2013. – 544 с.
2. Ачильдиев С. Постыжение Петербурга. В чем смысл и предназначение Северной столицы / С. Ачильдиев. – М.: Центрполиграф, 2015. – 504 с.
3. Берггольц О. Ф. Из дневников 1939-1942. Запретный дневник. Дневники, письма, проза, избранные стихотворения и поэмы Ольги Берггольц / Сост. Н. Соколовская. – С-П.: Азбука-классика, 2010. – 430 с.
4. Блокада глазами очевидцев. Дневники и воспоминания / сост. С. Е. Глезерова. – С-П.: «ИТД «ОСТРОВ», 2012. – 224 с.
5. Блокада Ленинграда: народная книга памяти. – М.: «АСТ», 2014. – 829 с.
6. Буров А. Блокада день за днем / А. Буров. – Л.: Лениздат, 1979. – 480 с.
7. Веселов А. Борьба с голодом в блокадном Ленинграде / А. Веселов // Отечественная история. – 2002. – №3. – С. 120-122.
8. Гланц Д. Блокада Ленинграда 1941-1944 гг. / Дэвид Гланц. – М.: Центрполиграф, 2010. – 224 с.
9. Голубева Т. Медики и блокада: взгляд сквозь года: воспоминания, фрагменты дневников, документальные материалы / Т. М. Голубева, Н. Ветошникова. – С-П, 1997. – 271 с.
10. Данилов П. П. Продовольственные ресурсы блокадного Ленинграда / П. П. Данилов // Вопросы истории. – 2005. – №2. – С. 24-57.
11. Дети военной поры / Сост. Э. Максимова. – 2-ге изд., доп. – М.: Политиздат, 1988. – 321 с.
12. Детская книга войны. Дневники 1941-1945. – М.: Аргументы и факты. – 2015. – 480 с.
13. Это не должно повториться! / [Д. Валда, М. Роиг, Э. Карлбах та ін.]. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
14. Ильинский И. М. Блокада Ленинграда: проблески детской памяти на фоне великой трагедии / И. М. Ильинский // Вопросы истории. – 2005. – №1. – С. 38-39.
15. Котов С. Детские дома блокадного Ленинграда / С. Котов. – С-П.: Политехника, 2002. – 207 с.
16. Сапаров А. В. Январь сорок второго. Из блокадной ленинградской хроники / А. В. Сапаров. – Л., 1972. – 280 с.
17. Сербина О. А. Обеспечение населения Ленинграда продовольствием в годы блокады (сентябрь 1941 г.-январь 1944 г.): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / О. А. Сербина. – С-П, 1996. – 245 с.
18. Скрыбина Е. О. Проблема материнства и детства в период блокады Ленинграда (1941-1944 гг.): историко-медицинский аспект: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / Е. О. Скрыбина. – С-П, 2008. – 180 с.
19. Солсбери Г. 900 дней. Блокада Ленинграда: пер. с англ. / Г. Солсбери. – М.: Прогресс, 1993. – 575 с.
20. Сталева Т. В. Блокадных детей просветленные лица: худож.-док. очерки / Т. В. Сталева. – М.: «РИТА», 2010. – 244 с.
21. Уткін О. Наш та їхній рахунки війни. Людські та військово-технічні втрати у світлі останніх досліджень / О. Уткін // Політика і час. – №7. – 2005. – С. 50-59.
22. Широкоград А. Б. Северные войны России / А. Б. Широкоград. – М., 2001. – 850 с.
23. Беззубов А. Д. Витамины для блокадного Ленинграда [Электронный ресурс] / А. Д. Беззубов // Химия и жизнь. – 1985. – №1. – Режим доступа: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/MISC/2/VITA.HTM>
24. Горшин В. Г. Алиментарная дистрофия в блокированном Ленинграде [Электронный ресурс] / В. Г. Горшин, С. Л. Гаухман, Ю. М. Гефтер. – Л., 1947. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.litres.ru/rupert-kolli/blokada-leningrada/chitat-onlayn/>